

Алла Паславська

НЕВЕРБАЛЬНА МІЖКУЛЬТУРНА КОМУНІКАЦІЇ

Без слів людину пізнаєш найкраще.

Німецьке прислів'я

Не шукай слів, досить маленького жесту.

Ебо Рау

Скажи мені, як ти заперечуєш, і я скажу, хто ти.

(А. П.)

Проблематика міжкультурної комунікації перебуває в центрі сучасних лінгвістичних досліджень. Глобалізаційні процеси, які суттєво впливають на наше життя і змінюють його, мали би стирати чи розмивати відмінності між різними культурами та їх представниками, однак ці прогнози не зовсім відповідають дійсності. Ані кока-кола, яку можна сьогодні купити мало не в кожному магазині світу, ані популярні музичні канали, ані всесвітньо відомі телевізійні шоу, які формують смаки широкого кола глядачів і слухачів, не американізували німця чи українця настільки, щоб можна було говорити про втрату їхньої національної ідентичності. Незважаючи на потужний культурний (а інколи й безкультурний) вплив іззовні, українці все ще залишаються українцями, а німці німцями. Попри численні твердження про те, що локальні культури зникають, типи поведінки у рамках одного культурного простору завжди інші, ніж у межах іншої культури [**Wierzbicka** 1991]. Зрозуміло, що за таких обставин можуть виникати і дуже часто виникають певні комунікативні труднощі в різних сферах суспільного та приватного життя, пов'язані з міжкультурними контактами.

Прикладів таких непорозумінь доволі багато: за різними статистиками роботу 50% американських менеджерів за кордоном

оцінюють як незадовільну або недостатню, причиною чого є їхнє нерозуміння етнокультурних особливостей країн, в яких вони працюють, міжкультурна негнучкість. Багато труднощі виникають у німецьких фахівців, чию прямолінійність іноді сприймають як агресивність і брак такту. Представники інших культур і мов також неодноразово потрапляли в трагікомічні ситуації, пов'язані з хибним трактуванням етноспецифічних реалій, або перенесенням власних ідіоетнічних стереотипів у інші культурні простори. Це стосується, наприклад, поняття дистанції, яка може бути різною, залежно від того, представниками яких культур є співрозмовники. Проблеми може створювати надто швидке або повільне мовлення, його надлишок або брак, тематика самої розмови. Несподіванки майже завжди очікують того, хто в іншому культурному середовищі домовляється про зустріч. Завжди потрібно бути готовим до того, що Ви прийдете раніше, або пізніше, аніж потрібно. Несподіваний гість – може бути закономірним і сподіваним явищем в одних народів, але абсолютно неприйнятним в інших. Інтенсивність почуттів чи недостатнє вираження емоцій також можуть стати перешкодою для налагодження добрих стосунків. Однак на запитання *Де?*, *Коли?*, *Як?* і *Скільки?* у міжкультурній комунікації, на жаль, немає однозначної відповіді. Кожен культурний простір задає свої координати спілкування, а компасом тут можуть слугувати лише знання і досвід.

Ще більше непорозумінь виникає, коли не знаючи мови, а інколи й навпаки, щоб підкреслити її знання, люди намагаються покращити якість спілкування невербально, за допомогою певних рухів голови, рук, ніг, пальців тощо. Однак без відповідних знань міжкультурної комунікації такі дії жодним чином не сприятимуть порозумінню. Так, наприклад, наражається на небезпеку той, хто своєму грецькому або болгарському товаришу легким кивком голови хоче підтвердити, що його подруга “те, що треба”, тому що греки і болгари трактують кивок голови навпаки – як

заперечний. І таких прикладів можна навести силу-силенну. Міжкультурна комунікація і далі залишається історією непорозумінь, причинами чого є і *етноцентризм*, який змушує нас вбачати у власній культурі норму, а в чужій – відхилення від неї, і *стереотипізація*, яка хибним чином дає підстави переносити конкретні враження про окремі явища, окремих осіб на цілі народи (пор. *Усі українці їдять сало, Усі німці пунктуальні, Усі китайці кричать, Усі японці посміхаються, Усі італійці активно жестикулюють*), і *ідеалізація* окремих націй і народностей, і *зневажливе відношення* до інших.

Обидва поняття – культура та міжкультурна комунікація – перетворилися на кодові слова сучасності. Їх зростаючу роль підкреслюють під різним кутом зору: 1) як культурологічний поворот у гуманітарних дослідженнях; 2) як поворот лінгвістики до питань культури; 3) при ідентифікації відмінностей міжкультурних переплетінь; 4) як тенденцію до поглиблення дослідження взаємодії мови і культури; 5) з погляду мови й комунікації [Apeltauer 2002; Heringer 1994].

Однак сама проблема міжкультурної комунікації – далеко не нова. Ще Гумбольдт задекларував мовно-філософський напрямок досліджень. На його думку „Мова – це не просто засіб спілкування, а відбиток духу і світогляду мовця“ [Humboldt 1903: 22]. Л. Вайсгербер обстоював ідею відмінності національного духу, згідно з якою мова – це безперервна діяльність, яка визначає спосіб сприйняття людиною дійсності [Weisgerber 1973]. Мови різних народів – це різні картини світу, зумовлені відмінностями “національного духу” цих народів. ХХ століття відродило ідеї Гумбольдта у так званій гіпотезі Сепіра–Уорфа про зв’язок мови і культури, про визначальний вплив мови на становлення світогляду людини [Dürbeck 1975]. Тут можна назвати імена Боппа [Bopp 1833-1852], Грімма [Grimm 1848], Пауля [Paul 1880], які прямо або непрямо розглядали мову як культурологію (згадати хоча б Пауля, який вважав, що цінність

мови як культури зосереджена в її семантиці), але цей аспект завжди залишався на периферії фундаментальних досліджень.

Коло інтересів культурологічного мовознавства сьогодні доволі широке. Можна виокремити як мінімум три напрямки: 1) базована на семантиці лінгвістична антропологія, яка ґрунтується на тезі, що кожна людська культура та субкультура має власну антропологію. Завдання цього напрямку вбачають у лінгвістично-філологічному історичному описі представників цих культур і мов [Тер-Минасова 2000; Oksaar 1988]; 2) у металексикографії вивчають, зокрема, як різні культурні концепти відображено у словниках [Наß-Zumkehr 2001]; 3) лінгвістична теорія культурем, яка порівнює надкультурні абстрактні одиниці, так звані “культуреми”, які проявляють себе в різних культурах, з різною частотою, в різних комунікативних ситуаціях [Hermanns 1994].

До таких культурем належить, без сумніву, і заперечення, яке є не лише культуремою, але й універсальною мовною категорією. Щодо питання, що саме складає універсальність заперечення в мові, існують контрверсні думки.

Заперечення класифікують як модальну, предикативну, психологічну, синтаксичну, семантичну, морфо-синтаксичну чи прагматичну категорію. Однак заперечення, предикативність та модальність – це автономні мовні категорії, які можуть, але не мусять корелювати між собою. Щодо психологізму заперечення, то ми також не вбачаємо в ньому обов’язкового компоненту відрази чи негативності.

Визначення заперечення як синтаксичної, семантичної, морфо-синтаксичної або прагматичної категорій має певні об’єктивні підстави, тому що особливість заперечення як однієї з фундаментальних мовних категорій власне й полягає у тому, що воно виявляє універсальні якості у різних сферах своєї дії. Про заперечення як морфо-синтаксичну універсалію можна говорити в тому сенсі, що кожна мова має в своєму

розпорядженні засоби, спеціалізовані для вираження заперечення, а в реченні (його універсальній моделі) заперечення характеризується чітко визначеною структурною позицією.

Зрозумілими і правомірними є спроби визначити мовне заперечення як універсальну семантичну категорію, основу якої формує значення протилежного. Логіко-семантичний підхід у дослідженні заперечення якраз і дає змогу обґрунтувати універсальність категорії заперечення, ядром якої є формально-логічне заперечення, значення якого можна звести до функції семантичного оператора, який перетворює істинне висловлення на хибне і навпаки.

Закріплення за запереченням статусу прагматичної категорії продиктоване його універсальною здатністю задовільняти комунікативну потребу реалізації таких мовленнєвих актів, як відмова, відхилення, протест, незгода, спростування тощо.

Зважаючи на багатство та розмаїття мовних засобів вираження заперечення, здавалося б, що невербальний аспект заперечення належить до його периферії. Однак загальновідомо, що значну частину інформації (і заперечної також) сприймають у процесах комунікації через мову жестів, тональність голосу. Стверджують, що 55% повідомлень ми сприймаємо через вираз обличчя, жести, моторику голови та тіла, 38% – через інтонацію, і лише 7% інформації надходить у формі артикульованих нами слів. У списку невербальних знаків і сигналів понад 1000 одиниць. Ван Дейк розглядає паралінгвальну діяльність, до якої відносить дейктичні та інші жести, моторику тіла, вираз обличчя, рухи тіла і фізичні контакти між учасниками комунікації, як один із рівнів аналізу висловлення [Дейк 1989].

Оскільки заперечення належить до першорядних комунікативних категорій, надзвичайна варіативність засобів його мовної та позамовної реалізації закономірна. І якщо внутрішньомовним заперечним одиницям

присвячено чимало наукових робіт, позамовне заперечення системно не досліджене. Однак саме невербальне заперечення деколи може переймати головні комунікативні функції, особливо в діалогічному мовленні.

Невербальним вважатимемо заперечення, яке реалізується без допомоги мовних засобів. До невербальних способів реалізації заперечення зараховуємо: 1) жестикуляцію, 2) міміку, 3) візуальний контакт (або його відсутність), 4) моторику голови та тіла, 5) паралінгвальні засоби.

З давніх-давен відома мова **жестів** (лат. *gesticulatio* – усвідомлені, осмислені або змістові жести), яка була поширена вже в первісних людей усіх частин світу. Особливо активно у мові жестів використовується рука – недарма відомий німецький філософ **I. Кант** стверджував, що рука – це видима частина мозку. Оперуючи рукою, ми ми не лише виявляємо свої емоції, але й те, що інколи хотіли б приховати. Мова жестів має у своєму арсеналі чималу палітру засобів, щоби реалізувати заперечення у “чистому” вигляді, або в одному з його комунікативно-прагматичних варіантів. Найпростішим способом несловесної відмови є, наприклад, різкий рух рукою.

Складена в кулак рука може сигналізувати заборону щось робити.

Подібно тлумачать помаху руки з піднятим вказівним пальцем.

Удар кулаком по столі слід сприймати як погрозу.

Прикладений до уст вказівний палець означає заборону говорити.

Зневажливий помах руки може засвідчувати небажання продовжувати будь-яке спілкування. У цілому світі відомий знак “руки як ножиці”, який інтерпретується як категоричне припинення комунікації.

Мабуть, для більшості слов'ян відомий жест із трьох пальців, який також, хоча й вульгарно, але доволі переконливо, передає відмову.

У багатьох країнах Європи жест повернутої долонею донизу руки, яка описує рух зліва направо на рівні горла, засвідчує небажання будь-якого продовження спілкування.

Перехопити правою рукою горло і стискати його – погроза задушити співрозмовника. Рух пальцем по горлу згори донизу позначає в південній Америці недовіру до свого візаві. Цю ж семантику в багатьох інших країнах може мати і потирання пальцями підборіддя. Зігнутий вказівний палець, що здійснює рух назад, є заперечним жестом у племенах індіанців Північної Америки. У численних країнах прикриттям долонею вуст мовець хоче показати, що йому не слід було цього говорити. Розведені в сторони долоні й зведені плечі сигналізують майже всюди, за винятком Сходу, – “Не знаю”.

Перелічена кінетика характерна насамперед для європейця, але навіть у європейському культурному просторі вона по-різному виявляється в різних народів. Недарма вважають, що італійці більше розмовляють

руками, ніж, наприклад, німці або скандинави. Дещо іншою є жестикуляція у мусульман, серед яких слов'янину слід бути стриманішим зі звичними жестами. Це ж стосується і лівші, чії активні рухи за допомогою лівої руки в окремих культурах можуть бути потрактовані як вкрай непристойні, тому що за “нечистою” лівою рукою у цих культурах закріплено специфічну функцію догляду за гігієною тіла.

Етноспецифічні жести заперечення можна зустріти скрізь: зокрема, жест, при якому великий палець і мізинець руки утворюють коло, на Сіцилії трактують як «Я не маю нічого».

Помахи правої руки зліва направо перед обличчям інтерпретують в Японії як “Ні”.

У Франції клацання пальців піднятої руки по великому пальцю тлумачать як “Стули пельку”.

Нерозуміння у Північній Африці демонструють, вкладаючи руку в руку, долонями догори. Скерований на середину долоні вказівний палець позначає невіру в Ізраїлі.

Невербальні компоненти комунікації можуть бути універсальними, тобто притаманними носіям будь-якої мови, незалежно від раси чи культури, або ж етноспецифічними, коли невербальна поведінка в одній і тій самій комунікативній ситуації різна у представників різних націй. Окремий жест може мати певну інтерпретацію в однієї нації, і зовсім інакше його може тлумачити інша нація. До прикладу можна навести жест “ОКей”, який передають у вигляді кільця за допомогою пальців руки, і який пов’язують з буквою “О” у слові “O’key”.

Попри те, що це доволі відомий жест у англomовних країнах в Європі та Азії, у Франції він означає “нуль” або “нічого”, а в Японії – “гроші”.

Етноспецифічне трактування має також V-подібний жест із двох пальців руки.

У Великобританії та Австралії його пов’язують із символом перемоги, якщо при його демонстрації долоню повернуто до мовця. Якщо ж долоню повернути до слухача, до жест набуває грубого заклику “заткнутися”. Оскільки в більшості країн Європи цей знак має позитивне тлумачення як

“перемога”, незалежно від того, яким боком повернути долоню, зрозумілим є подив європейця, який не розуміє, яку перемогу має на увазі англієць у цілком неприйнятній для такого приводу ситуації. Зрозуміло, що порушення норм цього типу невербального спікування може призвести і призводить не лише до серйозних комунікативних проблем, але й створює часто конфліктну ситуацію.

Засоби міміки – рухи вуст, носа, брів та чола – також безпосередньо впливають на перебіг комунікації. Вони можуть її і стимулювати, і сигналізувати про небажання співрозмовника брати участь у розмові. **Отто Єсперсен** взагалі вважав, що індоєвропейське *ne* за походженням було примітивним вигуком відрази, який супроводжувався відповідною мімікою, скороченням мускулів носа: нім. *die Nase rümpfen*, данськ. *rynke thå naesen*, франц. *froncer les narines*. На думку вченого, це пояснює той факт, що заперечення, які починаються на носові (n, m), трапляються в багатьох мовах за межами індоєвропейської сім’ї [**Jespersen** 1917: 6-7]. Можна, звичайно, сперечатися про об’єктивність зазначеної теорії походження заперечення, поза сумнівом залишається той факт, що за допомогою міміки можна передати незгоду, нерозуміння, протест (звести бровами, насупити брови, зморщити чоло, ніс).

Візуальний контакт рідко свідомо контрольований, але, безперечно, він належить до важливих компонентів комунікації, принаймні в європейській “культурі погляду”. Елементарним способом відмови від участі в розмові є свідоме відвертання очей, яке демонструє, що будь-які інтерактивні дії небажані. Широко розплющені очі також можуть бути сигналом незгоди, неприйняття, відхилення.

Найпростіший спосіб відмовити, користуючись не мовними засобами, а **моторикою голови чи тіла**, – це похитати головою.

Однак і тут є значні розбіжності навіть серед слов'янських народів. Якщо східні та західні слов'яни хитають головою на знак незгоди, то болгари, наприклад, (як представники південних слов'ян), а також греки, засвідчують так свою згоду. В Ефіопії різкий поворот голови в сторону означає "Ні".

У середовищі, що використовує незвичну реалізацію згоди/незгоди, туристи часто потрапляють у дуже комічні ситуації. На елементарні запитання вони постійно отримують заперечні відповіді і йдуть розчаровані геть¹. Зрозуміло, що незнання навіть цієї елементарної кінетичної абетки може призвести і призводить до комунікативних провалів. До прикладу можна навести іншу типову ситуацію у китайському культурному середовищі. На занятті з іноземної мови вчитель неодноразово запитує учнів, чи вони все зрозуміли, на що вони активно кивають головою. Коли ж вкінці уроку він просить дати відповідь на конкретне запитання, учні знову кивають головами. Пояснення цього факту дуже просте – в Китаї пряме "Ні" (вербальне чи невербальне)

¹ Як приклад можна навести численні розповіді співвітчизників про кумедні ситуації, які трапляються з ними під час відпочинку в Болгарії. На більшість запитань (у магазинах, ресторанах, обмінних пунктах валюти тощо) про наявність того чи іншого предмета, страви, книжки, болгари заперечно хитають головою, і потрібен певний час, доки не при звичаєшся до того, що це ствердна відповідь. Мабуть, не менш дивним видається болгаринові східний слов'янин, який про все запитує у продавця, але нічого не купує.

сприймається як дуже неввічлива відповідь. Учні ніколи не **наважились** би піддати сумніву фахову компетенцію вчителя.

Іншим способом категоричної відмови чи знаком протесту є так званий поворот на сто вісімдесят градусів, який безапеляційно припиняє будь-який комунікативний акт майжу в усіх культурних просторах.

Паралінгвальними засобами (у вузькому розумінні цього терміна²) невербальної комунікації вважають голосові сигнали – сила голосу, тембр, ритм, сміх, кашель. Ці, здавалося б, абсолютно неважливі елементи комунікативного акту можуть інколи диктувати умови його перебігу. Що стосується заперечення, то кожен із перелічених засобів здатен забезпечити його актуалізацію. Різке підвищення тону розмови (наприклад, викладача під час лекції) можна інтепретувати як заборону вести розмови, перешкоджати. Серед багатьох модальних відтінків сміху наявне і саркастично-відхилювальне “Ха-ха”. Як сигнал заборони або незгоди можна сприйняти навмисне покашлювання співрозмовника.

Перелічені заперечні засоби невербального спілкування є периферійними елементами категорії заперечення. У процесі комунікації вони супроводжуються, зазвичай, іншими, експліцитними мовними одиницями. Однак хтозна, чи людське спілкування було б повноцінним без цих засобів. Володіння невербальними одиницями комунікації безпосередньо впливає на якість міжкультурного спілкування. Інколи навіть дуже досконале знання іноземної мови не дає змоги його носієві повністю адаптуватися до мовного середовища, тому що він не володіє навичками невербальної комунікації. І навпаки, вміло використовуючи елементи невербальної комунікації, можна забезпечити якісне міжкультурне спілкування.

² Термін *паралінгвістика* вживають також як синонім до системи засобів невербальної комунікації [Bussman 1983: 352].

1. Дейк Т. А. в. Эпизодические модели в обработке дискурса // Язык. Познание. Коммуникация. – М., 1989.
2. Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация. – М., 2000.
3. Apeltauer E. Interkulturelle Kommunikation. Deutschland – Skandinavien – Großbritannien. – Tübingen, 2002.
4. Bopp F. Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Zend, Griechischen, Lateinischen, Lithauischen, Gothischen und Deutschen. – Berlin: **Dümmler**, 1833–52.
5. Bussman H. Lexikon der Sprachwissenschaft. – Stuttgart, 1983.
6. Dürbeck H. Neuere Untersuchungen zur Sapir-Whorf-Hypothese // Linguistics. – 1975. – Vol. 145. – S. 5–45.
7. Grimm J. Geschichte der deutschen Sprache. – Leipzig, 1848.
8. Haß-Zumkehr U. Deutsche Wörterbücher – Brennpunkt von Sprach- und Kulturgeschichte (De-Gruyter-Studienbuch). – Berlin/New York, 2001.
9. Heringer H. J. Gricesche Maximen und interkulturelle Kommunikation // Sprache und Literatur in Wissenschaft und Unterricht. – 1994. – Bd. 74. – S. 40–49.
10. Hermanns F. Linguistische Anthropologie. Skizze eines Gegenstandsbereiches linguistischer Mentalitätsgeschichte // Busse D., Hermanns F., Teubert W. (Hrsg.). Begriffsgeschichte als Diskursgeschichte, Methodenfragen und Forschungsergebnisse der historischen Semantik. – Opladen, 1994. – S. 29–59.
11. Humboldt W. **Gesammelte Schriften.** – Berlin, 1903. – Bd. VI.
12. Jespersen O. Negation in English and other Languages. – Köbenhavn, 1917.
13. Oksaar E. Kulturemtheorie. Ein Beitrag zur Sprachverwendungsforschung. – Göttingen, 1988.
14. Paul H. Prinzipien der Sprachgeschichte. – Halle, 1880.
15. Weisgerber J. L. Von den Kräften der deutschen Sprache. – Düsseldorf, 1973.
16. Wierzbicka A. Cross-cultural pragmatics. The semantics of human interaction. – Berlin/New York, 1991.

NONVERBAL NEGATION IN INTERCULTURAL COMMUNICATION

Alla Paslawska

Ivan Franko Lviv National University

The syntax and semantics of sentence negation have been widely studied

in typological linguistics. Some interest has also been contributed to the pragmatics of negation. However, what is rather rarely found in literature is a thorough investigation of the types of nonverbal negating, which could probably shed more light on the complex syntax-semantics-pragmatics interface behaviour of negation in natural languages. My goal here is to present and investigate some data showing that there are five types of non-verbal negating: 1) Use of gestures; 2) Facial expression; 3) Visual contact; 4) Kinesics; 5) Paralanguage means.

Key words: negation, nonverbal negation, intercultural communication.